

MAKAM-KABİR BAĞLAMINDA HZ. FÂTİMA'NIN DEFNİ VE "EHL-İ BEYT TÜRBESİ" MİMARİSİ*

THE BURIAL OF HAZRAT FÂTİMAH AND THE TOMB ARCHITECTURE OF THE AHL AL-BAYT IN THE CONTEXT OF THE MAQAM AND GRAVE

Geliş Tarihi: 21.08.2023 Kabul Tarihi: 19.09.2023

✉ ALİYE ÖTEN

DR.

ÜMRANİYE MÜFTÜLÜĞÜ

orcid.org/0000-0003-1753-831X

aliyeakturk@gmail.com

ÖZ

Kişinin vefatından sonra hatırlanması, ziyaret edilmesi mak-sadıyla hayatının bir iz düşümü olarak geride kalan son hatırası kabri olmaktadır. İslâm mimarisinde toplumda iz bırakan, manevî açıdan önde olan din büyüklerinin kabirleri ise türbe, künbed, kubbe, meşhed gibi bulunduğu yerin geleneği ve diline göre adlandırılan âbidevî mimari yapılar şeklinde inşa edilmektedir. Bunun yanında bilhassa Türk-İslâm coğrafyasında Hakk katında ve halk içinde muteber kişilere ait birden fazla mükerrer mezar âbideleri olduğu da bilinmektedir. İster takipçi ve isim benzerliği nedeniyle kabrin tam yerinin bilinmemesi, ister Kanuni Sultan Süleyman'ın tahniti gibi mecbur kalınması olsun farklı sebeplerle inşa edilen mükerrer kabirler, büyük isimlerin hatırlanması ve anılmasını kolaylaştırmakta ancak araştırmaları zorlaştırmaktadır. Bu konuda vasiyet gibi şahsî bir hassasiyet ve talebe dayalı bir sebebe mebni aynı zamanda ilk örneklerden birini teşkil eden Hz. Fâtıma'nın kabri ve makamı meselesi; hayatı, teşhizi, tekfîni ve türbesi çerçevesinde bu makalede araştırılarak, İslâm mimarisinde defn-medfün-kabir-makam ilişkisi açısından bazı sonuçlara ulaşılmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Fâtıma, Ehl-i beyt Türbesi, Erken Dönem İslâm Mimarisi, Medine, Makam.

ABSTRACT

After a person dies, their final memory is embodied by their grave, projecting their life. In Islamic architecture, the tombs of religious figures who have left a lasting impact on society and achieved spiritual prominence are constructed as monumental architectural structures. Those structures take various forms, such as tombs, kumbeds, domes, and meshheds, reflecting the local traditions and languages. Additionally, it is not uncommon to find multiple grave monuments attributed to a single person in Islamic regions. While these replicated graves serve to facilitate the remembrance and commemoration of those significant figures, they can also pose challenges for researchers and historians due to the complexities they introduce. This article explores the topic of the tomb and maqam (a holy site) of Fatimah, one of the earliest instances of such sites being established due to personal sensitivity and specific requests. This article delves into the life of Fatimah, her tomb, the rituals of shrouding (burial preparation), and the significance of her maqam. It also attempts to conclude the relationship between the madfun (the buried figure), the tomb itself, and the maqam within the realm of Islamic architecture

Keywords: Fatimah, Ahl al-Bayt Tomb, Early Islamic Architecture, Madinah, Maqam.

SUMMARY

The will of Fatimah to Ali and Asma binti Umeys played a decisive role in her shrouding, burial, and final resting place. She was buried in a simple coffin with a small group of people at night. Therefore, the exact location of her grave remains unknown. Nevertheless, it is believed that she may have been buried in the chamber of A'isha next to the Masjid al-Nabi (Prophet's mosque), where she lived during the Prophet's lifetime. Another possibility is that, as per Hasan's wish, he was buried alongside his mother in Jannat al-Baqi, which suggests that this may also be her grave. Descriptions of this burial site often reference its proximity to the tombs of Abbas and the Masjid al-Fatimah (masjid of sadness). Uncertainty surrounding the precise location has led to using terms like "grave" and "maqam" in various sources. These distinctions and terminological nuances have contributed to the evolution of Islamic geography over time.

In the miniatures found in Dala'il al-Khayrat, the mausoleum believed to be the resting place of Fatimah is depicted beneath the dome of the Prophet's Mosque. It is drawn as an area adjacent to the north with a water cistern. The Tomb of Ahl al-Bayt, which no longer exists today, is described as being situated to the right at the entrance of Jannat al-Baqi. Notably, this structure is characterized by its towering presence with an internal and external octagonal floor plan. It features a single dome supported by eight sturdy towers and has two entrances. Historical sources indicate the presence of an inscribed mihrab with the cistern of Fatimah located just in front of the mihrab wall. Although the exact date of its construction is unknown, records show it underwent numerous renovations. However, the tomb of Ahl al-Bayt was demolished at the beginning of the 20th century.

During the Prophet's lifetime, burials began in Jannat al-Baqi, accompanied by certain traditions such as placing stones and erecting tents to facilitate visits to the graves. While we lack precise historical documents, the possibility that the Prophet designated the chamber where he lived with Aisha before his death as his burial place is important. Over time, the chamber evolved into a domed structure with additional burials. The uncertainty about the location of Fatimah's grave, who died very soon after only 50 or 70 days, can be attributed to her will. Besides, the presence of her

grave outside the Rawda (the area encompassing the Prophet's tomb) as a domed multi-grave structure can be attributed to the example of the Prophet's own grave. The presence of Fatimah's tomb, distinct from her likely grave within the Rawda, located in Jannat al-Baqi and known as the Dome of Ahl al-Bayt due to the burials of family members such as Hasan and Husayn, holds great importance in understanding the relationship between tomb and grave. There are several tombs of wali servants who are highly respected for their spiritual status, often serving as exemplars during their lifetime. It can be attributed to the many followers who emulate their styles and even names, alongside the challenge of identifying their burial sites. For the people of Madinah, ensuring that the eternal resting place of somebody like Fatimah is a deeply felt necessity. Fatimah was the cherished daughter of the Prophet, and her connection to him is a profound aspect of Islamic history. Whether it be her cell or the Dome of the Ahl al-Bayt, there remains a possibility that these locations could be the grave of Fatimah. However, while the area in the Dome of the Ahl al-Bayt is generally referred to as a maqam (sacred site), the fact that her cell in the Rawda is denoted as her grave highlights the close relationship between a father and his daughter. The tomb of Hasan and Husayn and their graves must have been the most appropriate place for her as a mother. However, not all the tombs of people whose exact burial places are uncertain hold the same level of authority. Visitors' spiritual beliefs may establish a hierarchy among those tombs, depending on their spiritual convictions.

With the available information, it seems complicated to precisely identify the interaction area concerning the predecessors and successors of what is recognized as the first tomb in Islamic architecture, Qubbat al-Sulaybiyya. However, if we accept the Dome of Ahl al-Bayt as an Abbasid structure based on available data, the tradition of tomb architecture can be dated to the Abbasid era. In this sense, the physical examination and dating of the remnants of the tomb, which do not exist today, where Fatimah's maqam was located, would represent an important step in determining the construction and restoration dates, and consequently its place within the tradition of Islamic tomb architecture.

GİRİŞ

Sözlükte “durulan yer, post, mansıp, kat, mevki”¹ şeklinde açıklanan makam kelimesi tasavvufî manada seyr ü sülûkün mertebelerini, çabayla kazanılan ahlâk ilkelerini, velîlerin² kabirlerini veya sembolik türbelerini ifade etmektedir. Kur’an’da hayattayken ticaret ve alışverişin Allah’ı zikretmekten, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoymadığı,³ Allah’a verdikleri söze sâdık kalan,⁴ arınmayı seven⁵ erkek ve kadınları kapsayacak biçimde “ricâl” (erler) ve “ricâlullah”, “merdân-ı Hudâ” gibi tasavvuf terkipleri velîlere işaret etmektedir.⁶ Anadolu sahasında âşık, abdal, eren, ermiş, derviş, mutasavvıf gibi isimlerle anılan veya Hacı Bektaş-ı Velî, Hacı Bayram-ı Velî, Âşık Yunus gibi bizzat ismiyle tanınan bu kişilerin kabirleri dünyadaki makamlarına istinaden ziyaretgâh olarak benimsenmiş ve buna uygun olarak inşa edilmiştir. Bunlardan Yunus Emre gibi bazı şahsiyetlerin hem defnedildiği yerin tam olarak bilinmemesi hem de isim ve yol olarak çok sayıdaki takipçisinin kabirlerinin de eklenmesi nedeniyle sayıları 15’i geçen kabirlerinin

* Bu çalışma daha önce hiçbir bilimsel toplantıda sunulmamış ve destek almamıştır. Çalışmanın ortak yazarı bulunmamaktadır.

¹ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü* (TDK), “makam” (Erişim 6 Eylül 2023).

² “Velî, “Mümin kullarına yardım eden, onları koruyan, işlerini gören, onların yakını ve dostu” anlamında Allah’ın isimlerindedir. Allah’ın koruduğu ve yardım ettiği kimseler olarak müminler de Allah’a ibadet etmekle O’nun dostluğunu kazanıp velîsi durumuna gelirler. Velâyet-i amme anlamında her mümin Allah’ın dostudur ve O’nun velî kuludur. Velâyet-i hasa düzeyinde ise düzenli, devamlı, kararlı ve ihlâslı bir şekilde ibadet ve kulluk eden, başta peygamberler olmak üzere takvâ sahibi bütün sâlih müminlere mahsus bir mertebedir. Bunun da pek çok mertebesi ve menzili vardır. Nitekim peygamberler ve sahâbiler arasındaki fazilet farkı da Hakk’a yakınlıktaki farktan kaynaklanır.” Süleyman Uludağ, “Velî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/25.

³ Nûr 24/37.

⁴ el-Ahzâb 33/23.

⁵ et-Tevbe 9/108.

⁶ Uludağ, “Velî”, 43/25.

çoğu makam kabir olarak adlandırılmaktadır.⁷ İslâm coğrafyasının farklı bölgelerindeki sahâbe kabirlerinin bazılarının İstanbul'da da var olması, özellikle Türk-İslâm coğrafyasında Allah katında yüksek dereceleri olduğu kabul edilen din büyüklerinin makam kabirleri geleneğinin var olduğuna bir delil teşkil eder.⁸ Bu geleneğin öncüsü olarak ele alınabilecek erken İslâm döneminden bir örnek olması bakımından Hz. Fâtıma'nın defin yeri, kabri ve Ehl-i beyt Türbesi bu araştırmada ele alınmaya çalışılacaktır.

1. HZ. FÂTİMA'NIN HAYATI, TEÇHİZ, TEKFİN VE DEFİNİ

Bi'setten yaklaşık bir yıl önce 609'da Mekte'de doğan Hz. Fâtıma'nın çocukluğu hakkında kaynaklarda fazla bilgi yer almamaktadır. Babasının "ümmü ebîha" dediği Hz. Fâtıma; Zehra (beyaz, parlak ve aydınlık yüzlü kadın) ve Betül (iffetli kadın) lakabıyla da anılmaktadır. Mekke müşriklerinin desteğiyle Ebû Cehil'in Kâbe yanında namaz kılmakta olan Hz. Peygamber'in secdede iken üstüne deve işkembesi atarak eziyet etmesi üzerine babasına yetişip temizlediği ve bunu yapanlara tepki gösterdiği, Hz. Peygamber'in hicretinden bir müddet sonra kız kardeşi Ümmü Külsüm, Hz. Ali ve onun annesi Fâtıma bint Esed ve Hz. Ebû Bekir'in ailesiyle hicret ettiği bilinmektedir. Hz. Fâtıma, Babasının rızasıyla Hz. Ali ile evlenmiş, Hasan, Hüseyin, Muhassin, Ümmü Külsüm ve Zeyneb adlı çocukları dünyaya gelmiştir. Allah Resûlü'nün nesli Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile devam etmiştir.⁹

Hz. Fâtıma Allah Resûlü'nün terbiyesinde; hayâ, edep, konuşma tarzından yürüyüşüne kadar onun birçok vasfına sahip olarak yetişmiştir. Allah Resûlü, kendisini çok seven Hz. Fâtıma'yı görünce sevinir, geldiğinde ayakta karşılar, elini tutarak yanaklarından öper, ona iltifat edip yanına veya kendi yerine oturturdu. Allah Resûlü evine geldiğinde Hz. Fâtıma da onu aynı şekilde karşılayıp ağırlardı.¹⁰ Hz. Peygamber sefere giderken aile fertlerinden en son Hz. Fâtıma ile vedalaşır, seferden dönünce de ilk onunla görüşürdü. Kadınlardan en çok Fâtıma'yı, erkeklerden de Ali'yi sevdiğini

⁷ Bursa, Çayköy, Erzurum Duzcu Köyü, Ünye, Döğer, Tire, Sivas Hafik, Aksaray-Ortaköy, Kırşehir, Bolu, Keçiözü, Uluborlu, Kula-Salihli arası, Karaman, Eskişehir Sivrihisar'da bulunan kabirlerinden Karaman veya Eskişehir'dekinin gerçek kabri olduğu son yapılan araştırma ve incelemelerde ön plana çıkmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Yılmaz Önge, "Yunus Emre'nin Makamları (Anıt-Mezarları)", *Vakıf Haftası Dergisi* 8 (1991), 103-116.

⁸ İstanbul'da medfün bulunan sahâbilerden Ebû'd-Derdâ'nın hem Eyüp'te hem Üsküdar'da, Hz. Ka'b'ın da Karaköy ve Mısır'da olmak üzere iki kabri vardır. Ayrıntılı açıklamalar için bk. Necdet Yılmaz, Coşkun Yılmaz, *İstanbul Sahabeleri* (İstanbul: Bilge, 2003).

⁹ M. Yaşar Kandemir, "Fâtıma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/219.

¹⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Şahîhü Müslim*, nşr. Yâsir Hasen vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirîn, 1439/2018), "Fezâ'ilü's-şahâbe", 98.

söyleyen Allah Resûlü, “Fâtıma benim bir parçamdır, onu sevindiren beni sevindirmiş, onu üzen de beni üzmüş olur”¹¹ ve “Bana melek gelerek Fâtıma’nın cennetliklerin hanımefendisi olduğunu müjdeledi” demiştir.¹² Allah Resûlü cennetlik kadınların en faziletliilerini saydığı bir başka hadisinde de önce Hz. Hatice ile Hz. Fâtıma’nın, sonra da Hz. Âsiye ile Hz. Meryem’in adlarını söylemiştir.¹³

Hz. Fâtıma, Allah Resûlü’nün vefatından 70 gün¹⁴ veya beş buçuk ay sonra vefat etmiştir. Rivayetlerde Hz. Peygamber’in hayatta olduğu zaman diliminde ve sonrasında Hz. Fâtıma’nın uzun süreli bir hastalığından bahsedilmemektedir. Bununla birlikte Hz. Fâtıma’nın hastalığı veya belirtileri ile ilgili herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır. Ancak son günlerinde hastalığı ağırlaşmış olmalıdır ki, Hz. Ali’ye cenazesinin yıkanması ve kefenlenmesi ile ilgili vasiyette bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁵

Hz. Fâtıma’yı vefatından sonra, vücudunu kimsenin görmemesi yönündeki vasiyeti üzerine, Hz. Ali ile Hz. Ebû Bekir’in hanımı Esmâ bint Umeys’in yıkadığı ve yine her iki isme vasiyetine uygun olarak Hz. Ali ve Esmâ bint Umeys’in kefenlediği zikredilmektedir.¹⁶ Yine bu nakillere göre Hz. Âişe, Hz. Fâtıma’nın yıkanişına şahit olmak istemiş ancak üvey annesi olan Esmâ bint Umeys’in kendisine izin vermemesi üzerine Esmâ’yı, babası Hz. Ebû Bekir’e şikâyet etmiştir. Hz. Ebû Bekir de Esmâ’nın yanına gelerek Resûlullah’ın zevcelerinden birine neden izin vermediğini sormuş ve hanımı da, bu durumun Hz. Fâtıma’nın vasiyetinden kaynaklandığını söylemiştir.¹⁷

İbn Abdilber’den (ö. 463/1071) vefatından önce Esmâ bint Umeys’in, Habeşistan’da iken gördüğü, kadınların cenazelerinin taşındığı bir tür tabutu, yaş bir hurma ağacının dallarını yay gibi eğip üzerlerine bir elbise atarak Hz. Fâtıma’ya gösterdiği ve Hz. Fâtıma’nın da bunu beğenip tabut

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Şahîhü'l-Buhârî*, nşr. Yâsir Hasen vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1438/2017), “Fezâ’ilü aşhâbi’n-nebi”, 12, 29.

¹² Hâkim en-Nisâbüürî, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ’ (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1990), 3/151.

¹³ Kandemir, “Fâtıma”, 12/220.

¹⁴ Eyüb Sabri Paşa, *Mir’atü'l-Haremeyn: Mir’at-ı Medine* (Kostantiniye: Bahriye Matbaası, 1304), 2/980-1024.

¹⁵ Feyza Betül Köse, “Hz. Peygamber’in Aile Bireylerinin Cenaze Merasimleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2018), 98.

¹⁶ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî, *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. Ali Muhammed Denrel-Yasin Sadüddin Beyân (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2012), 1/73.

¹⁷ Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber el-Kurtubî, *el-İstiâb fi ma’rifeti ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becavi (Beyrut: Dâru’l-Ceyl, 1992), 4/1898; Köse, “Hz. Peygamber’in Aile Bireylerinin Cenaze Merasimleri”, 99.

üstünde taşınmayı vasiyet ettiği rivayet edilmektedir.¹⁸ Semhûdî, Hz. Fâtıma'nın talebinin nedenini mahremiyetine hassasiyet göstermesi olarak ifade etmektedir. Bu yüzden ölen kadınların üstü açık serir ile taşınmaları sebebiyle kefenlerinin onların vücut hatlarını belli etmesi yerine gelin hevdecine benzeyen bir binekle taşınmayı vasiyet etmiştir.¹⁹ Semhûdî'nin, İbn Abdilber'den naklettiğine göre İslâmiyet'te, mezkûr haberde belirtilen şekilde ilk defa üzerine örtü konulan kadın Fâtıma'dır. Ondan sonra Zeyneb bint Cahş için de aynı yapılmıştır.²⁰

Cenaze namazını halife veya vekilinin kıldırmadığı peygamber ailesi üyelerinin ilki Hz. Fâtıma'dır. Kendisinin cenaze namazını Halife Hz. Ebû Bekir değil, vasiyeti üzerine babasının ve eşinin amcası olan Abbâs b. Abdülmuttalib veya Hz. Ali'nin kıldırıldığına dair rivayetler mevcuttur.²¹ Hz. Fâtıma'nın cenazesi, herhangi bir namaz vakti beklenmeden gece defnedilmiştir.²²

2. HZ. FÂTİMA'NIN KABRİ MESELESİ VE TÜRBESİ

Hz. Fâtıma'nın Hz. Ali tarafından Cennetü'l-bakî'ye defnedildiğine dair genel bir kanı bulunmakla birlikte buradaki yeri konusunda da çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Medine'de yaygın kanaate göre Hz. Fâtıma kendi evinde, Hücre-i Şerife'nin ardındaki maksure içine defnedilmiştir.²³ Âşık Muhammed b. Ömer el-Hanefî'nin (ö. 1614) İbnü'l-Cevzî'den naklen *Medine Tarihi*'nde bildirdiğine göre Hz. Fâtıma'nın bahsi geçen hücresi Hârise b. Nu'mân'ın Harem-i Şerîf yanındaki mülkünden Hz. Âişe ve Hz. Sevede'den sonra ezvâc-ı tâhirat için verdiği hücrelerden biridir.²⁴ Bazıları hurma ağacından, bazıları kerpiç ve balçık sıvalı olan bu dokuz hücrenin batısı hariç üç tarafından mescide bitişik olduğu bildirilmektedir. Hz. Fâtıma'nın hücresinin de Hz. Âişe'nin hücresinin bir abdest mahalli uzağında olduğu ve Hz. Peygamber'in kabrinin köşesi ile teheccüd mahalli arasında olduğu şu sözlerle ifade edilmektedir:²⁵

“Fâtümetü'z-zehrâ'nın hücre-i şerîfesi budur ki Kabr-i şerîf-i Nebevî'nin murabbâsı ile üstüvâne-i teheccüd arasındadır. Hücre-i mezbûrenin

¹⁸ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, 4/1842.

¹⁹ Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Abdillâh el-Hasanî es-Semhûdî eş-Şâfî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî' (Cidde: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 1422/2001), 5/579.

²⁰ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 579-580.

²¹ Köse, “Hz. Peygamber'in Aile Bireylerinin Cenaze Merasimleri”, 105.

²² Köse, “Hz. Peygamber'in Aile Bireylerinin Cenaze Merasimleri”, 107.

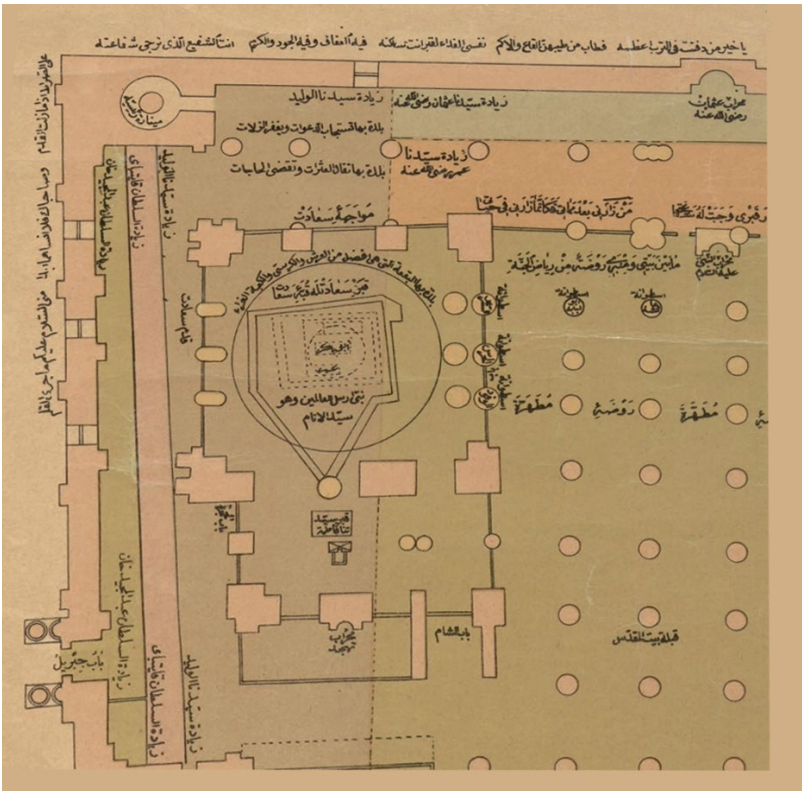
²³ Muhammed Said Güler (ed.), *Hulâsatü'l-Ahbar Semhûdî'nin Medine Tarihi'nin Tercümesi*, haz. Nureddin Gemici (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 2/418-419.

²⁴ Güler, *Semhûdî'nin Medine Tarihi'nin Tercümesi*, 2/418-419.

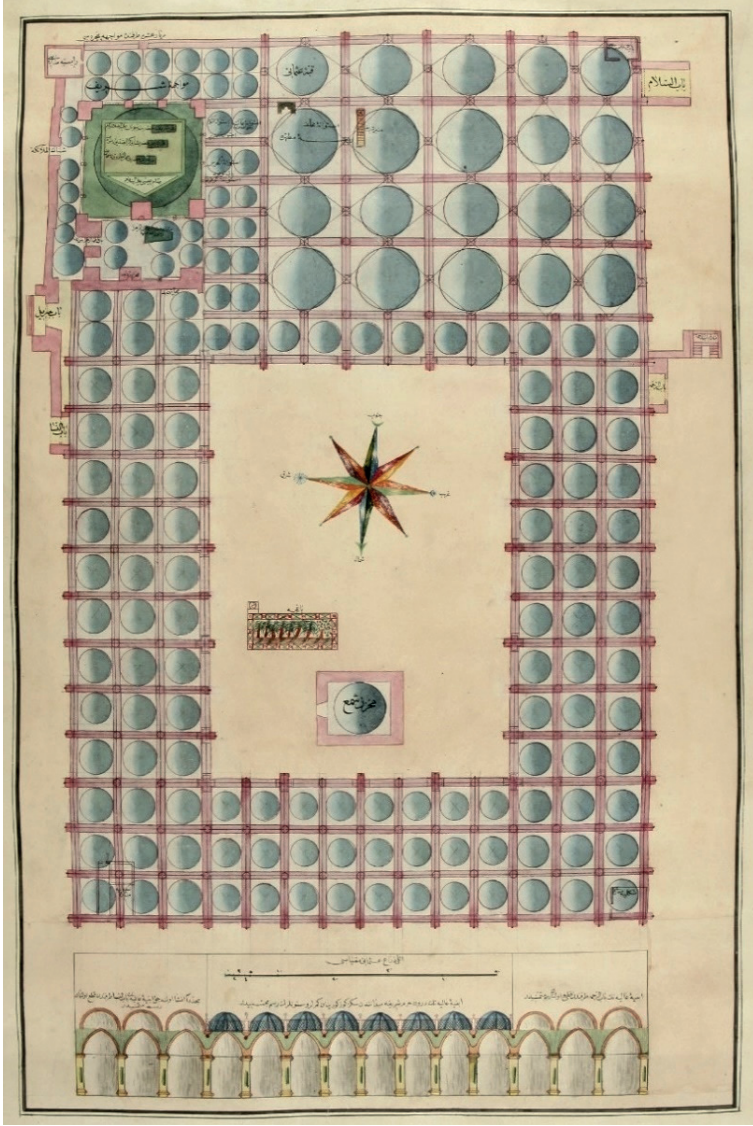
²⁵ Güler, *Semhûdî'nin Medine Tarihi'nin Tercümesi*, 2/418-419.

mevziinde bundan gayri dahi denilmiştir, amma istib'âd olundu. Ve dahi hâlâ muhterem olan mevzî ki bu zamanda Hazret-i Fâtmetü'z-zehrâ'nın kabri-şerîfleridir, inşâillâhü teâlâ mahalli gelecek denilir amma ihtilâfa mebnîdir. Ve dahi Kubbe-i şerîfe-i Nebevî temeli kazıldıkda ol mevzi-i mezbûrda bir lahid zuhûr idüp imâret üzere mütevellî olan kimse anda bir üstüvâne binâ eylemişti. Sâhib-i târîh hâlâ ma'rûftur demiş. Vallâhü a'lem.”

Farklı rivayetleri de zikreden el-Hanefî, Hz. Fâtıma'nın hücreninin Kabr-i Şerîf-i Nebevî'nin yanında olduğu, hatta hücrenin bir kısmının Kabr-i Şerîf-i Nebevî'nin duvarına dâhil edilirken; geri kalanının kuzey duvarının dışında kaldığını ifade etmektedir. Mescid-i Nebevî'nin ve detaylı olarak Kabr-i Şerîf-i Nebevî'nin bulunduğu hücre ve Hz. Fâtıma'nın sandukasıyla ifade edilen hücrenin büyüklüğü ve kuzeyde yer alması ile Görsel 1 ve Görsel 2'deki iki plan bu bilgiyi destekler niteliktedir.

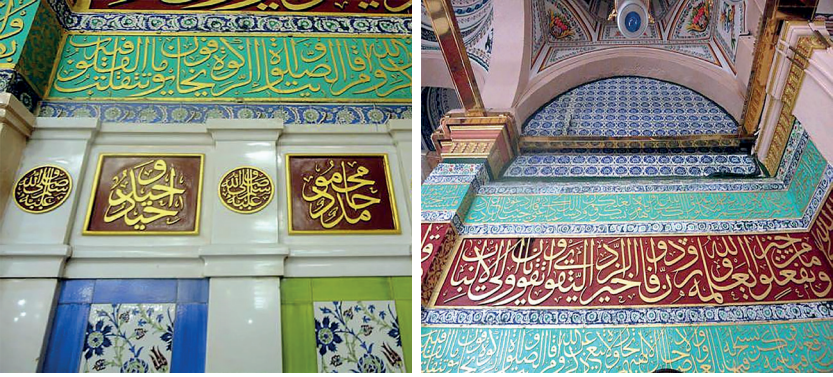
Görsel 1. Mescid-i Nebevî'nin sütun seviyesi kesitinden vaziyet planı Ravza bölümü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Plan, Proje ve Krokiler [PLK.p.]. No. 1342, 3560.

Görsel 2. Mescid-i Nebevî'nin kubbe planı, BOA, *PLK.p*, No. 1342.

Önemine ve ihtiyaca binaen Hz. Ömer, Hz. Osman, Emevîler, Abbâsîler, Eyyübîler, Memlukler zamanında genişletilen ve îmar edilen Mescid-i Nebevî'nin Görsel 1 ve Görsel 2'deki planın gerektirdiği faaliyetler

çerçevesinde 19. yüzyılda da Osmanlı devrinde îmar ve inşâ edildiği bilinmektedir. Sultan Abdülaziz Han zamanında başlayan inşâ faaliyetleri için önce 1255/1840'ta keşif yapılmıştır. Alınan kararlar çerçevesinde Hz. Fâtıma'nın kabrinin duvarının kadem-i şerîf duvarıyla birlikte sokağa doğru genişletildiği²⁶, Hz. Fâtıma'nın kabrinde bulunan 3 direğin alttan iki zira' yüksekliğe kadar olan yerlerinin tamamlanması için 433 çini, yine buradaki kaplamaların alt ve üstlerindeki çiçekli çinilerin tamamlanması için 144 çini sipariş edildiği²⁷ ve zemine İstanbul'dan gelen mermerlerin döşendiği kaynaklarda geçmektedir.²⁸ Bugün bu değişikliklerden ne kadarının kaldığını anlamak mümkün görünmemektedir. Çünkü Hz. Fâtıma'nın evinin olduğu bölüm duvarlarla ziyarete kapatılmıştır ve sadece teheccüd mihrabının bulunduğu duvardaki çiniler görünmektedir.

Görsel 3-4. Mescid-i Nebi'de Bâbü's-selâm duvarında çini ve hatlar, Klasik Türk Sanatları Vakfı (KTSV), "Ahmet Zeki Yavaş Arşivi" (Erişim 7 Eylül 2023).

Arşivde yer alan sipariş evrakından Sultan Abdülaziz Han dönemi eklenen çinilerin Kutahya'da Çinici Hâfız Emin Efendi ile Karabet'e îmal ettirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca çinilerin konuldukları yer de belirtilerek renk ve şekil olarak ayrıntılı görseli yer almaktadır. Günümüzde açıkta olan Bâbü's-selâm dışında ve teheccüd mihrabı duvarında bu çiniler izlenmektedir.

²⁶ Ali Sarı, *Medine'de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-i Nebevi Örneği (1818-1861)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 60; BOA, *İ.MVL*, No. 240, Gömlek No. 8616, 9.

²⁷ BOA, *Y.PRK.UM*, 80-103; Sarı, *Medine'de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-i Nebevi Örneği (1818-1861)*, 91.

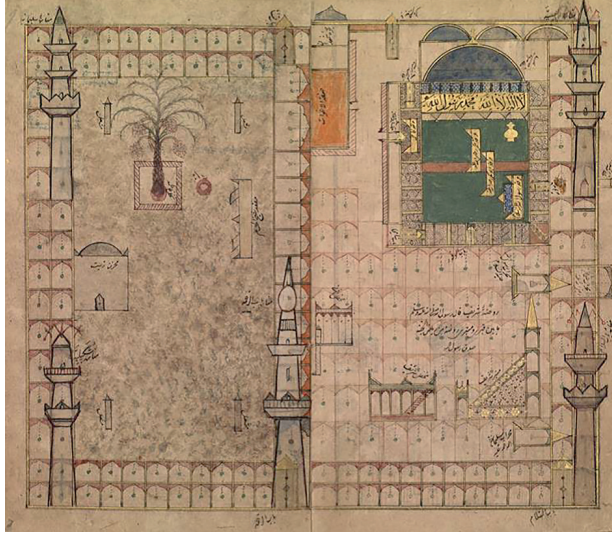
²⁸ BOA, *ŞD*, No. 22, 4226; Sarı, *Medine'de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-i Nebevi Örneği (1818-1861)*, 34-35.

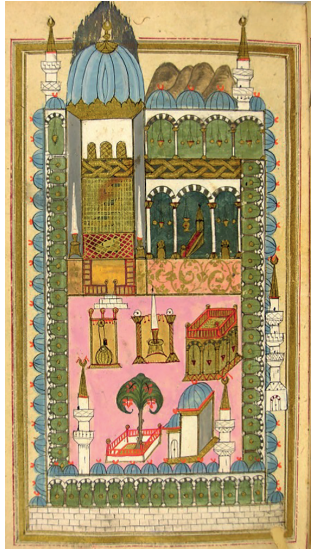
Görsel 5. Solda Hücre-i Saâdet içindeki çinileri, sağ üstte Bâbü's-selâm duvarı çinileri sağ altta ise Hücre-i Saâdet duvarı harici yani Hz. Fâtıma'nın evinin olduğu mahallin çinileri resmedilmiş, BOA, *Y.PRK.UM*, 80-103.

Hz. Fâtıma'nın kabrinin Mescid-i Nebevî'de yer aldığı dair bilgi ve çizimlere hac menzilmeleri, seyahatnameler ve delalilü'l-hayrat minyatürlerinde de rastlanmaktadır.²⁹ Görsel 6'da yer alan 1708 tarihli minyatürde haremi oluşturan kapalı alanı yükselten sütunlar küçük dikey çizgiler ve aralarında kandillerle vurgulanmıştır. Hücre-i saâdet, kasnağında kelime-i tevhid yazan bir kubbenin altında üç müzehheb sanduka ile gösterilmiştir. Hz. Fâtıma'nın sandukası ise Hücre-i saâdet'i çevreleyen sütunların kuzeydekileri arasında tasvir edilmiştir ve kuzeyindeki boş bir alanla birlikte Hz. Fâtıma'nın hücrelerini teşkil etmektedir.

²⁹ Ebû Abdullah Muhammed ibn Battûta Tancî, *Rihletü İbn Battûta Tuhfetü'n-nuzzâr fî garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 1/174. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme Hac Kitabı*, çev. Asiye Yılmaz Yıldırım-Zeynep Süslü Berktas (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010), 615.

Görsel 6. 1708 - İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesine kayıtlı *Delâilü 'l-Hayrât* minyatürü, TSMK, EH, 1018³⁰

Görsel 7. 1751 - İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesine kayıtlı *Delâilü 'l-Hayrât* minyatürü, TSMK, EH, 103831

³⁰ Semra Güler, *Türkiye Kütüphaneleri 'ndeki Delâilü 'l-Hayrât 'larda Minyatür* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 385.

³¹ Güler, *Türkiye Kütüphaneleri 'ndeki Delâilü 'l-Hayrât 'larda Minyatür*, 412.

Görsel 7'deki Mescid-i Nebevî minyatüründe, Mescidin ilk avlusundaki Ravza, oldukça yüksek olarak betimlenmiştir. Ravza'nın kubbesinden yukarıya doğru Hz. Peygamber'in nurunu simgeleyen gri bir ışık huzmesi yükselir. Ravza'nın üç pencerele kubbe kasağı oldukça yüksektir ve beden duvarlarına anahtarlı zencerekle bitleştirilmiştir.³² Altın şebeke ardında, defin hizasında üç sanduka fark edilir. Sandukaların alt kısmında kırmızı zeminli altın şebeke ardında bir sanduka daha mevcuttur. Bu sanduka, Hz. Fâtıma'ya ait olmalıdır. Kırmızı zeminli alanın kubbe dışında da parmaklıklar ve önden giriş aralığıyla vurgulanmış ayrı bir bölümü bulunmaktadır. Burasının da Hz. Fâtıma'nın hücreni, evini temsil ettiği söylenebilir. Bu minyatürde vurgulanan Ravza ve Hz. Fâtıma'nın evinin ve merkadinin bulunduğu alan ilişkisi Görsel 8'deki minyatürde bir bütün olarak vurgulanmaktadır. Ravza'nın alemi çerçeveden taşan mavi tonlarındaki soğan kubbesi, beş pencerele ve mavi saçaklı bir kasağın üzerinde yükselmektedir. İki mermer sütun arasında şebekelerin arkasında Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yeşil pûşîdeli sandukaları, önünde sarıyla vurgulanmış Hz. Fâtıma'nın evinin bulunduğu alanda da Hz. Fâtıma'nın yeşil pûşîdeli sandukası bulunmaktadır.

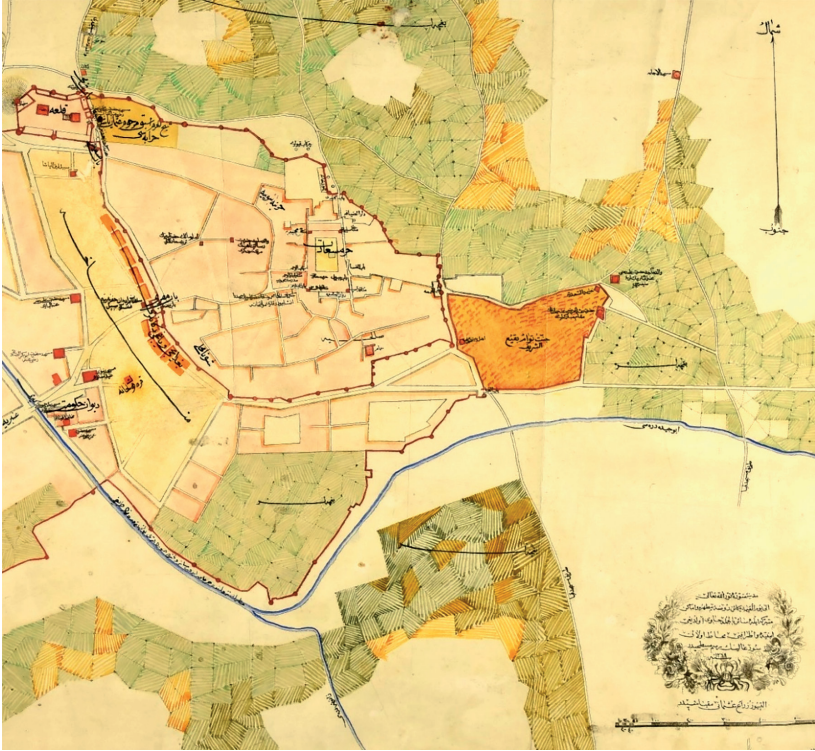

Görsel 8. İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arşivi, TSMK, EH, 1032³³

³² Hicabi Gülgen - Semra Güler, "Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönem ve Sonrasına Ait Delâilü'l-Hayrât Minyatürlerindeki Değişim", *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD) (The Journal of Islamic Civilization Studies)* 3/1 (2018), 29-60; TSMK, EH, 1038.

³³ Gülgen - Güler, "Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönem ve Sonrasına Ait Delâilü'l-Hayrât Minyatürlerindeki Değişim", 43.

Hiz. Fâtıma'nın kabri ile ilgili bir diğler rivayet de Hiz. Fâtıma'nın Dârü'l-Hüzn denilen mescidde, yani Cennetü'l-bakî'de Hiz. Abbâs'ın kubbesinin kıblesi yönünde olduğu şeklidir. Hatta Hiz. Peygamber'in âhirete irtihalinden sonra Hiz. Fâtıma'nın orada ikamet edip hüznlenmesinden dolayı Mescid-i Fâtıma da denildiğı ifade edilmektedir.³⁴ Dârü'l-Hüzn kubbelidir ve Hiz. Abbâs'ın türbesine kible tarafından bitişik olduğuna dair rivayetler vardır.³⁵ Ancak bu yapıda bir makam yapıldığına yahut buranın türbe olarak ziyaret edildiğine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Görsel 9. 1269 tarihli haritada Mescid-i Nebevî'deki Hiz. Fâtıma hüresi (kare) ve Ehl-i beyt Türbesi (sekizgen), BOA, *PLK.p*, No. 4850.01.

Âşık Muhammed b. Ömer el-Hanefî'nin Semhûdî'nin *Hulâsatü'l-Ahbâr Tercümesi*'nde bu rivayetlerin bazılarına değinilmektedir. Buna göre Dâr-ı Akîl'in güneyinde, Hiz. Abbâs kubbesinin kible tarafında, Hiz. Hasan b. Ali'nin "Beni vâlidemin yanına defneyleyiniz." vasiyetine istinaden buraya defnedilmiş olmalıdır.³⁶ Semhûdî, el-Mecd'in Cennetü'l-

³⁴ Güler, *Âşık Semhûdî'nin Medine Tarihi'nin Tercümesi*, 2/419.

³⁵ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 5/579, 580.

³⁶ Semhûdî Hiz. Hasan'ın Hiz. Âişe'den Hiz. Peygamber'in yanına defnedilmek için izin istediğini, Hiz. Âişe'nin bunu kabul ettiğini ancak ihtilaf çıkması durumunda Bakî'ye

bakî'ye pek çok sahâbenin defnedildiğini fakat selef-i sâlihînin kabirleri yüceltmekten ve onların üzerini kireç ile kaplamaktan kaçınmalarından dolayı o kabirlerin birçoklarının artık kaybolduğu sözlerine yer vermektedir. Bu nedenle onlara ait çok az sayıdaki kabir bilinmektedir. Akabinde Semhûdî bunun ihtiyaçtan doğduğunu bizzat vurgulayarak bu kabirlerin üzerine meşetler (kabir, kubbe, türbe) yapıldığını bildirmektedir.³⁷ Bunlardan Hz. Abbâs'ın meşhedini azîm kubbeli bir yapı olarak tarif etmektedir. Burası el-Bakî' Kapısı'ndan çıkıldığında sağda olup Akîl b. Ebû Tâlib'e nispet edilen meşhedin ve müminlerin annelerinin kible tarafındadır.³⁸ Yapının sakinlerini ise “*Burası Resûlullah'ın kızı ve âlemlerdeki tüm kadınların efendisi olan Hz. Fâtîma'nın, Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın, Hz. Hüseyin'in oğlu Ali'nin oğlu Muhammed'in ve onun oğlu Ca'fer'in kabirleridir (Selam hepsinin üzerine olsun)*” ifadesi yazılı mermer bir taş buluntusuyla haber vermektedir.³⁹

Semhûdî, İbnü'n-Neccâr'ın (ö. 643/1245) “Bu eski ve yüksek bir yapı olup iki kapısı mevcuttur. Kapılarından birisi, her gün açılmaktadır.” tarifini nakledip el-Metârî'nin “el-Halife en-Nâsır Ahmed bin el-Müstedî, onu inşâ etmiştir.” tarihlendirmesini tartışmaktadır. Haklı olarak, Abbâsî Halifesi Nâsır li-Dînillah'ın 1180-1225 tarihleri arasındaki saltanatı süresinde bu yapı yapılmış olsaydı İbnü'n-Neccâr (1183-1245) bu yapının eski olduğunu ifade etmezdi demektedir. Hâlbuki İbnü'n-Neccâr, o kubbeyi 15-16. yüzyıl özellikleri ile anlatmış ve onun eski bir kubbe olduğunu belirtmiştir.⁴⁰

Ayrıca Semhûdî önemli bir gözlemini şu şekilde paylaşmaktadır: “Bu meşhedin mihrabının üstünde şu ifadelere rastladım: “el-Mansûr el-Mustansır-Billah, bunun yapılmasını emretti.” Bu ifadede onun ismi ve yapının inşâ tarihi zikredilmemiştir. “Herhalde bu zat, Abbâsoğullarının ikinci halifesi el-Mansûr'dur. Ancak onun el-Müstansır-Billah diye bir lakabı yoktur ve ben bu iki lakabı olan birisini tanımıyorum.” diyen Semhûdî, türbenin içine dair gözlemlerini de nakleder:

“el-Abbâs ile el-Hasan'ın kabirleri yerden yüksek ve genişçeydi. Üzerlerinde ise onlara oldukça harika bir şekilde yapılandırılmış ve yüzleri bakırdan olan levhalar bulunuyordu. Bu bakır yüzler, harika bir görüntü arz edecek güzel bir şekilde çivilenmişti. Bunlar Halife Müsterşid emriyle 519/1125-1126'da, kubbe ise çok öncesinde yapılmıştır.”⁴¹

annesi Hz. Fâtîma'nın yanına defnedilmek üzere vasiyet ettiğini hadislerin ışığında anlatmaktadır. Bk. Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 300.

³⁷ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 300.

³⁸ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 301.

³⁹ Güler, *Semhûdî'nin Medine Tarihi'nin Tercümesi*, 2/418-419.

⁴⁰ İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-şemîne fî târihi'l-Medîne* (Kahire: 1376/1956), 155.

⁴¹ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 301; İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-şemîne fî târihi'l-Medîne*, 155.

Eyüb Sabri Paşa (ö. 1308/1890) Cennetü'l-bakî'deki "Dârü'l-Hüzn" ve "Mescid-i Fâtıma" denilen mahall-i şerifi Ehl-i beyt kubbesinden ibaret olan Abbâs b. Abdülmüttalib türbesinin kible duvarı cihetindedir diyerek ayırır.⁴² Bu mescid 19. yüzyıl başında yıkıldıktan sonra 1233/1817-1818'de Sultan II. Mahmud tarafından ihya edilerek taç kapısı üzerine alttaki kıt'a yazdırılmıştır.

*Daver-i dehre böyle latif Hüdâ
Gelmesin hatıra nedendir bu
Ağlayıp kıl o şâha hayr u dua
Yaptığı mescidü'l-hüzündür bu*

Eyüb Sabri Paşa, Abbâs b. Abdülmüttalib hazretlerinin kabrinin Ali b. Ebû Tâlib'in validesi Fâtıma bint Esed'e ait olan mezar-ı şerifin yanında, Benî Hâşim mezarlarının birincisi olarak dâr-ı Akîl'e yakın bir merkad olduğunu ve buraya "Kubbe-i Ehl-i beyt" dendiğini belirtmektedir.⁴³ Ayrıca Hz. Fâtıma'nın buradaki sandukası ve şebekesini, Mescid-i Nebvî dâhilindeki son derece güzel ve bakımlı sandukası ve şebekesiyle karşılaştırıp buranın da ihya edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁴ Bu türbenin şâmî ve garbî olarak iki kapısı olup gerek türbedarlık ve gerek bevvablık vazifesi Medine-i Münevvere müftüsü Seyyid Cafer b. Süleyman b. Berzenci silsilesine verildiğini ifade etmektedir. Verdiği bilgiler arasında 1227/1812-1813'te meşhedin hem binası hem de kubbesinin zemine kadar yıkılıp tahrip olduğu bilgisi önemlidir. Bunun üzerine 1233/1817-1818'te Sultan II. Mahmud Han türbeyi mükemmelen yenilemiş ve taç kapısı üzerine alttaki kıt'ayı yazdırıp Hz. Abbâs'ın türbesi olduğunu belirtmiştir.⁴⁵

*Yapılıp kubbe-i pak-i amm-i Nebî
Ehl-i beyt ile kıldı istinas
Padişah-ı cihâna yaver ola
Seyyidü'n-nâs Hazreti Abbâs*

Belevî'nin eserinde ise Abbâs b. Abdülmüttalib ile Hasan b. Ali'nin kabrinin yanyana bitişik olduğu belirtilerek Babü'l-feth'in çıkışının sağında olduğu dile getirilmiştir. Vasiyeti annesi Hz. Fâtıma'nın yanına defnedilmek olan Hz. Hasan'ın kabrinin Hz. Abbâs'la bitişik olduğu ifade edilmiştir.⁴⁶ İbnü'n-Neccâr da ayrıca hep sorgulanan Fâtıma bint

⁴² Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, 2/963-1013.

⁴³ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, 2/963-1013.

⁴⁴ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, 2/963-1013.

⁴⁵ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, 2/991.

⁴⁶ Zehra Gözütok Tamdoğan, "Ebü'l-Bekâ Belevî el-Endelüsî'nin Şehirleri - İskenderiye, Kahire, Mekke ve Medine İzlenimleri", *İlsam Akademi Hakemli Dergisi* 2/1 (April 2022), 123.

Esed'in meşhedinin yerini Cennetü'l-bakî'nin sonunda Hz. Osman'ın kabrinin yakınında şeklinde tarif ederek üzerinde "Hiçbir kabir Fâtıma bint Esed gibi bir anneyi bağrına almamıştır." ifadesinin yazılı olduğunu belirtmektedir.⁴⁷ İbn Cübeyr ise Hz. Abbâs'ın büyük ve gösterişli kubbesini "Abbâsî kubbesi" olarak nitelendirerek yanında da Allah Resûlü'nün kızı Fâtıma'ya nispet edilen ve "Hüzün Evi" olarak bilinen bir ev ve onun üzerinde küçük bir kubbe olduğunu bildirmektedir.⁴⁸

Semhûdî, İbnü'n-Neccâr gibi hadis ve tarih alanında uzman isimlerin ve Eyüb Sabri Paşa ile İbn Cübeyr ve İbn Battûta gibi seyyahların kitaplarında açıkça görüldüğü gibi Hz. Abbas Türbesi ve Ehl-i beyt Türbesi aynı yapı olarak anlatılıp tarif edilmektedir. Mescid-i Fâtıma yahut Darü'l-hüzn denilen yapı ise Ehl-i beyt Kubbesi'nden ayrı ve kible istikametinde bir yapı olarak tarif edilmektedir. Hz. Fâtıma'nın Mescid-i Nebî ve Cennetü'l-bakî'deki merkadlerinin konum ilişkisi Görsel 9'da görülmektedir. Ehl-i beyt Türbesi ile ilgili görsel kaynakların en erken tarihlisi 19. yüzyıl başına rastlamaktadır.

١ قبر حضرت ابراهيم حضرت عثمان بن عفان وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته	٢ قبر حضرت علي بن ابي طالب حضرت علي بن ابي طالب وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته	٣ قبر ابي طالب حضرت ابي طالب وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته	٤ قبر ابي طالب حضرت ابي طالب وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته	٥ قبر ابي طالب حضرت ابي طالب وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته	٦ قبر ابي طالب حضرت ابي طالب وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته	٧ قبر ابي طالب حضرت ابي طالب وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته	٨ قبر ابي طالب حضرت ابي طالب وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته	٩ قبر ابي طالب حضرت ابي طالب وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته	١٠ قبر ابي طالب حضرت ابي طالب وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته وقبرته
--	--	---	---	---	---	---	---	---	--

Görsel 10. Cennetü'l-bakî, IUNEK, NEKYA, 90743/22.

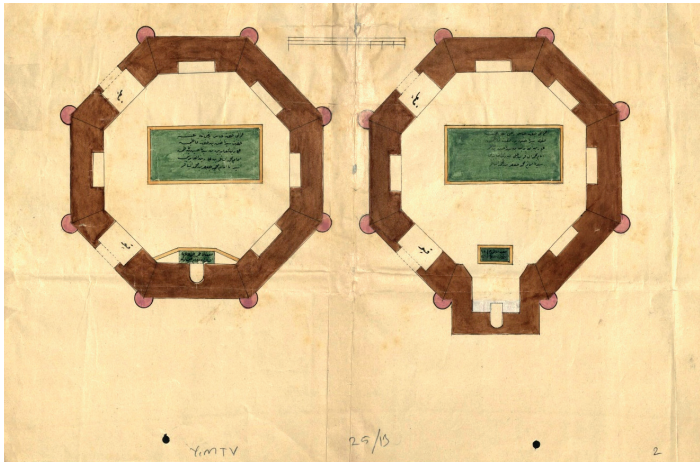
II. Abdülhamid Arşivi'nde 0743.0022 numarada kayıtlı Görsel 10'daki fotoğrafta Cennetü'l-bakî'deki tüm mezar anıtları ve kabirler görülmektedir. Numaralanıp isimlendirilen bu fotoğrafta sağdan ilk türbenin 1 numarada gösterilip Dârü'l-Hüzn olarak adlandırılırken, büyük türbe yapısının 2 numarada gösterilip Kubbe-i Ehl-i beyt olarak

⁴⁷ İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-semîne fi târihi'l-Medîne*, 155.

⁴⁸ İbn Cübeyr, *Kitâb-ı Rihlet-i İbn-i Cübeyr Dârü'l-Hilâl* (Beyrut: 1384/1964), 1/156.

adlandırılması önemli bir teşhis olarak dikkati çekmektedir. Üstelik Ehl-i beyt Kubbesi'nin sakinlerinin, Hz. Fâtumatü'z-zehra, Hz. İmâm Hasan el-Müctebâ, Hz. İmâm Ali Zeyne'l-âbidîn, Hz. İmâm Muhammed el-Bâkır, Hz. İmâm Ca'fer es-Sâdık ve Hz. Abbas şeklinde altında belirtilmesi de önemlidir. 5 ile numaralandırılan kubbe de Hz. Akîl İbn Ebî Tâlib ve Hz. Abdullah el-Cevâd b. Ca'fer et-Tayyâr'ın kabirlerini ihtiva etmektedir. Semhûdî, İbnü'n-Neccâr, Eyüb Sabri Paşa, İbn Cübeyr ve İbn Battûta'nın da belirttiği üzere Baki kabristanına girişte hemen sağda yer alan kubbenin Ehl-i beyt Kubbesi olarak tasarlanmış olması mümkün görünmektedir.

Bu belgenin Görsel 11'de yer alan 21.04.1304/17.01.1887 tarihli ve *Y.MTV.0025* kodlu mütemmimi Hz. Fâtıma'nın türbesinde tadilat yapılmasına lüzum görülen duvarın inşâsı ve planının takdimine dair bir belgedir. Bu belge Hz. Fâtıma türbesinin mevcut vaziyet planı ile Hz. Fâtıma'nın sandukasının bulunduğu mihrab duvarının ziyaretçilerin rahatça ziyaret edebilmesi için dışarıya taşacak şekilde genişletilmesini öngören planını içermektedir. Vaziyet planından anlaşıldığına göre kible nişinin hemen önünde “*Hz. Fâtumatü'z-zehra vâlidemizin makam-ı âlileri*” şeklinde adlandırılan bir sanduka bulunmaktadır. Türbenin ortasına yakın kısmında yer alan büyük sandukanın içine ise “*Ammü'n-Nebî Hz. Abbas, Hz. Seyyidünâ Hasan bin Hz. Fâtıma, Ali Zeyne'l-âbidîn bin seydidüna Hüseyin bin Fâtıma, İmâm Muhammed el-Bakır bin Seyyidünâ Ali bin Zeyne'l-âbidîn, Seyyidüna İmâm Muhammed Ca'fer bin Muhammed el-Bâkır*” isimleri zikredilmektedir. Altın cetvelle çekilen sınırın şebekesi olduğu düşünüldüğünde, Hz. Fâtıma'nın sandukasının mihrab duvarını tamamen kapatacak şekilde bir şebekeyle tek yönden örtüldüğü fark edilmektedir.

Görsel 11. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, *Y.MTV*, 0025.

Mabeyn-i hümâyûn baş kitâbet-i celilesine yazılan bu mektup ve ekindeki planla Hz. Fâtıma'nın makam-ı âlisinin mihrab duvarına bitişik olmasıyla oluşan sıkışıklığı gidermek maksadıyla emr ü ferman olursa 520.000 Kuruş maliyetle genişletilebileceği bilgisi verilmektedir. Hem plandaki sanduka üzerinde hem de evraktaki ifadelerde geçen "Hz. Fâtımatü'z-zehra'nın makam-ı âlileri" ifadesi; Semhûdî'nin 15. yüzyılda belirttiği gibi 19. yüzyıl itibariyle de Medine'de bu türbenin Hz. Fâtıma'nın makamı olarak bilindiğini düşündürmektedir.

Arşiv belgelerine bakıldığında ise 19. ve 20. yüzyılda talep edilen, yapılması planlanan ve yapılan tadilat ve yenileme çalışmalarına dair bilgiler verilmekte, tüm yazışmalarda bu yapı "makam" ve "merkad" olarak ifade edilmektedir. Ehl-i beyt Türbesi'nin tamiri şu ifadelerle emredilmektedir: "... *Mescid-i Nebevî kurbunda Hz. Ali ve Fâtımatü'z-zehra efendilerimiz hazaratının makamları vardır. el-Yevm ziyaretgâhtır. Onun dahi tamiri emredilmiştir.*"⁴⁹ Şeyhü'l-harem Ziver Paşa'ya Hz. Fâtıma'nın merkadindeki ahşap şebekenin dökme şebeke ile değiştirilmesi ve eskisinin hazîne-i celile-i Nebevî'ye dâhil edilmesi istenmektedir.⁵⁰ Evkaf-ı Hümâyûna ve Maliye'ye giden başka evrakta ise Hz. Fâtıma'nın "merkadindeki" tahta şebekenin dökme ile değiştirilmesi emredilmektedir.⁵¹

Mefrûşât ve Hereke Fabrika-i Hümâyûnu Müdürü'nün mührü bulunan bir diğer evrakta ise tamir edilen türbeler için imal edilecek dokumalarla ilgili bilgi talep edilmektedir: "*Rasûl-i ekrem Efendimiz Hazretleri'nin Medîne-i Münevvere'de defîn-i hâk-i itirnak bulunan kerîmeleri Fâtımetü'z-zehra ve Rukyye ve Ümmü Gülsüm ve Zeyneb (radiyallâhü anhüm) efendimiz hazeratının ve mahdümları Hz. İbrahim, Hz. Osman ve ashâb ve ezvâc-ı mutahharanın ve Kudüs-i Şerîf'te medfûn peygamberân-ı zîşânın türbe-i şerîfelerine halı, pûşîde vs. îmâl olunması ve bunların hangisinin sırma, ipek ve çuka ile îmâl edileceğinin, ayrıca Hz. Fâtıma'nın pûşîdesinin îmâl olunarak kisve-i saâdet dâire-i fâhiresinde mahfûz olduğu*" bildirilmektedir. Ekinde Hz. Fâtımetü'z-zehra efendimizin halısı, avizesi olmadığı ve türbenin tamire muhtaç olduğu ifade edilmektedir.⁵²

Arşivin dilinden bu kubbeyi işaretle Hz. Fâtıma makam-merkadi'nin ziyaretgâh olduğu özellikle vurgulanarak; halı, avize, pûşîde gibi tefrişiyile ilgili eksikliklerin giderilmesine yönelik yazışmanın gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca ahşap şebekenin dökme şebekeyle değiştirilmesi ve yapının bakımının yapılmasına yönelik talepler de bulunmaktadır. Bu durum Hz. Fâtıma'nın medfeninin Hz. Peygamber'in merkadine bitişik,

⁴⁹ BOA, HAT, 26956-C, 1243/1827-1828.

⁵⁰ BOA, A.MKT.MVL, No. 141, 30

⁵¹ BOA, A.MKT.NZD, No. 375, 82, 28.04.1278/02.11.1861.

⁵² BOA, Y.PRK.HH, No. 38, 22, 08.08.1323/21.10.1907.

yaşadığı hücrede bulunduğu dair bir kanı bulunsa da ihtimaller dâhilinde Ehl-i beyt Kubbesi ve Mescid-i Fâtıma gibi yapılara da makam gözüyle bakıldığı ve ziyaretgâh olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Görsel 12. Ehl-i Beyt Türbesi, The Khalili Collections (TKC), “The Baqi’ Cemetery” (Erişim 7 Eylül 2023).

Yapının 19. yüzyılda yenilediği bilindiğine göre bu yüzyılı yansıtan Görsel 10 ve 12’deki fotoğraflara ve Görsel 11’deki plana bakıldığında şöyle bir okuma yapmak mümkün görünmektedir. Yapı içten ve dıştan sekizgen planlıdır. Oldukça kalın beden duvarları sekiz köşesinden konik külahları kasnak hizasını geçen ve örtü sistemini hareketlendiren ağırlık kuleleri ile desteklenmektedir. İlk katı âbidevî kapının hemen üstünde biten ve üstünde iki seviyede ikili ve dörtlü pencere dizileriyle yükseltelen ikinci katı, dairevi kasnağı teşkil etmektedir. Bu kasnağın üzeri sivriltilmiş bir soğan kubbe ile örtülmüştür. Kubbe üç boğumlu lale biçiminde bir alemle tamamlanmaktadır. Sekizgenin her bir köşesindeki silindirik biçimli kulelerle yapıya hareketlilik kazandırılmıştır. Plandan ve fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla iki giriş açıklığı gözlenmektedir. Plana göre sekizgen beden duvarlarının kapı açıklıkları ve mihrab nişi hariç tüm iç cephe yüzeylerinde nişler bulunmaktadır. Sütun gözlenmemektedir. Ana giriş açıklıklarından soldaki, kot farkı nedeniyle biraz daha yukarıda kalmaktadır ve yüzeyden taşıntı yapmış dikdörtgen biçimlidir. Bu âbidevî kapının renkli taş işçiliğiyle bezenmiş at nalı kemerli alınlığıyla münavebeli dizilen renkli taşlardan müteşekkil basık kemerli açıklığından iç mekâna giriş sağlanmaktadır. Sağdaki kapı ise daha sade küçük olup

kitabeli alınlığıyla dikkat çekmektedir. Türbenin ana beden kütesinin ilk seviye bitiminde ve kule aralarında nöbetleşe dizilmiş dendanların tüm cepheyi dolayışığı anlaşılmaktadır.

Görsel 13. Cennetü'l-bakî'de Hz. Fâtîma Türbesi kalıntıları, HolyHijaz (HH), "Jannat al Baqi/ Baqi al Gharqad" (Erişim 7 Eylül 2023).

Görsel 13'ten de izlenebileceği üzere günümüzde Cennetü'l-bakî'deki mezar yapılarından pek bir iz kalmamıştır. Hz. Fâtîma'nın makamı olarak yazılan ve ziyaret edilen Görsel 12'deki kubbeli yapıyı verilen bilgiler ışığında tam olarak tarihlendirmek mümkün olmasa da sandukaları yaptıran Müsterşid-Billâh'tan 512/1118 öncesine tarihlendirmek ve Abbâsî eseri olarak tanımlamak imkân dâhilindedir. Sadece bilinen en eski Müslüman türbesi değil İslâm mimarisinin de ilk türbe yapısı olan Kubbetü-s-süleybiye'nin de 2,62 m. genişliğinde bir dehlizle dış duvarlardan ayrılan iç ve dış planıyla sekizgen bir yapı olduğu ve kubbe örtülü olduğu bilinmektedir. Ortası kare biçiminde olan ve kubbeye geçişin tromplarla sağlandığı bu dört kapılı türbe taşlaştırmış kil ve kuvars karışımı tuğlalardan inşâ edilmiştir ve Halife Müntasır-Billâh için annesi tarafından 862'deki ölümü üzerine Sâmerrâ'da inşâ ettirilmiştir.⁵³ Abbâsî döneminden mukayese edilebilecek bilinen başka bir türbe yapısı bulunmamaktadır ancak Hz. Fâtîma'nın makamının bulunduğu Ehl-i

⁵³ Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988) 1/49-56.

beyt Türbesi’ni Kubbetü’s-süleybiye ile plan, örtü sistemi benzerliği ve tarihlendirme denemeleri ile erken İslâm mimarisine örnek teşkil edilecek yapılardan biri olarak değerlendirmek mümkündür.

SONUÇ

Hız. Fâtıma’nın kendisinin yıkanması, teçhizi, tekfını ve defni konusunda Hız. Ali ve Esmâ bint Umeys’e ettiği vasiyet; onun hevdece benzer bir tabut ile gece saatlerinde, kalabalık olmayan bir toplulukla defininde ve kabrinin de tam olarak bilinmemesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bunun neticesinde Hız. Peygamber, sağlığında yaşadığı Mescid-i Nebî’nin yanındaki Hız. Âişe’nin hücreğine defnedildiği gibi Hız. Fâtıma’nın da hemen yakınındaki hücreğine defnedildiği düşünülmektedir. Ancak bir aile üyesi olarak Hız. Hasan’ın da kendisinin Cennetü’l-bakî’de annesinin yanına defnedilmesi hususundaki vasiyeti burasının da kabri olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Bu merkadin yerinin Hız. Abbâs Türbesi ve Mescid-i Hüzün’le tarif edilmesi ve kaynaklarda asıl kabri konusundaki belirsizlik “kabir” ve “makam” kelimeleriyle ifade edilmiştir. Bu ayırım ve kullanım unsurları İslâm coğrafyasında dönem dönem tezahür etmiştir.

Hız. Fâtıma’nın Hız. Peygamber’in kubbesi altında olduğu düşünülen merkadi, *Delâilü’l-hayrât* minyatürlerinde hücresinin bir kısmı Hız. Peygamber’in hücreğine dâhil edilmiş ve kuzeyden bitişik sandukalı bir alan olarak yansıtılmıştır. Günümüzde olmayan fakat özellikle Osmanlı dönemi görsel kaynaklarında makamı olarak yansıtılan, yazılı kaynaklar ve planlarda da Cennetü’l-bakî’ye girişte sağda olduğu belirtilen Ehl-i beyt Türbesi ise içten ve dıştan sekizgen planlı, tek kubbesi sekiz ağırlık kulesi ile desteklenen, iki kapılı yüksek bir yapı olarak dikkat çekmektedir. Yine kaynaklardan kitabeli bir mihrabı olduğu, Hız. Fâtıma’nın sandukasının da mihrab duvarının hemen önünde yer aldığı öğrenilmektedir. Tam inşâ tarihi bilinemese de günümüze dek pek çok kez tamir edilmiş ve 20. yüzyıl başında tamamen yıkılmıştır.

Hız. Peygamber hayattayken Cennetü’l-bakî’de definlerin başladığı ve kabirleri ziyaret için taş koyma, çadır kurma gibi geleneklerin olduğu bilinmektedir. Hız. Peygamber’in âhirete irtihalinden önce Hız. Âişe validemiz ile yaşadığı hücreyi medfeni olarak belirlemesi ve zamanla buranın daha fazla defin yapılarak kubbeli bir yapı haline gelmesi -elimizde kesin belgeler olmasa da- bir örneklik teşkil etmiş olabilir. Nitekim sadece 50-70 gün veya 5,5 aylık bir süre sonra vefat eden Hız. Fâtıma’nın kabri konusundaki belirsizlik ancak onun vasiyeti ile açıklanabilir ve Ravza dışındaki muhtemel medfeninin de kubbeli çok kabirli bir yapı olması Hız. Peygamber’in medfeninin örnek alınmasıyla açıklanabilir.

Hız. Fâtıma’nın Ravza dâhilinde olması muhtemel kabri dışındaki makamının Cennetü’l-bakî’de yer alması ve Hız. Hasan, Hız. Hüseyin’in

oğlu ve torunları gibi aile üyelerinin de defniyle Ehl-i beyt Kubbesi olarak adlandırılması makam ve kabir ilişkisi açısından önemli bir referans vermektedir. Genellikle hayattayken manevî mertebesine çok saygı duyulan ve örnek alınan Allah'a yakın, velî kulların pek çok türbesi olduğu bilinmektedir. Bunu onları tarik ve isim olarak taklit eden takipçilerinin çokluğu ve gerçek kabirlerinin bilinmemesi gibi nedenlere dayandırmak mümkündür. Hz. Fâtıma gibi son Peygamber'in dizinin dibinde yetişen ve hayatı boyunca hane-i saadetin yanından ayrılmayan bir evladın, vefatından sonra da ebedî istirahatgâhının babasından uzakta olmaması özellikle Medine ahalisinin hissettiği bir gerekliliktir. İster kendi hücresi, isterse Ehl-i beyt Kubbesi olsun, çeşitli delillerle Hz. Fâtıma'nın kabri olma ihtimali bulunmaktadır. Ancak genel olarak Ehl-i beyt Kubbesi'ndeki merkadi makam olarak tanımlanırken, Ravza'daki hücresinin kabri olarak adlandırılması baba-evlat ilişkisine ve ondan da öte ahlâken ve mahremiyet açısından babasına en çok benzeyen evladın bir mümin olarak da yüksek mertebesine işaret etmektedir. Hz. Hasan ve diğer aile fertlerinin kabirleriyle birlikte bulunan medfeni ise bir anne olarak en çok yakışabileceği yer olsa gerektir. Öte yandan kesin medfeni bilinmeyen kişinin bütün kabirlerinin makam olarak kabul edilmediği, bunlar arasında da ziyaret edenlerin manevi ön kabullerine bağlı bir hiyerarşi olabileceği görülmektedir.

İslâm mimarisinde ilk türbe olarak bilinen Kubbetü's-süleybiye'nin öncesi ve sonrası ile ilgili etkileşim sahasını tam olarak tespit etmek mevcut bilgilerle mümkün görünmemektedir. Ancak Ehl-i beyt Kubbesi'ni eldeki verilerle Abbâsî yapısı olarak kabul edersek; özellikle türbe mimarisinin bir gelenek haline gelmesi, Abbâsîler devrine tarihlendirilebilir. Bu noktada, Hz. Fâtıma'nın makamının bulunduğu bugün olmayan türbenin kalıntılarının taş ve sıva da olsa fiziken de incelenip tarihlendirilebilmesinin, türbenin var olduğu zaman dilimini; bu süreçteki inşâ ve yenilenme tarihlerini ve bu vesileyle İslâm türbe mimarisi geleneğindeki yerini tespit için önemli bir adım teşkil edeceği muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Şaḫîḫü'l-Buhârî*. nşr. Yâsir Hasen vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 3. Basım, 1438/2017.

Çelebi, Evliya. *Seyahatnâme Hac Kitabı*. haz. Asiye Yılmaz Yıldıırım - Zeynep Süslü Berктаş. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010.

Eyüb Sabri Paşa. *Mir 'âtü'l-Haremeyn: Mir 'ât-ı Medine*. Kostantiniye: Bahriye Matbaası, 1301-1306, 1-3. <http://ktp.isam.org.tr>

Gözütok Tamdoğan, Zehra. "Ebû'l-Bekâ Belevî el-Endelüsü'nin Şehirleri -İskenderiye, Kahire, Mekke ve Medine İzlenimleri". *İlsam Akademi Hakemli Dergisi* 2/1 (April 2022), 103-130.

Güler, Muhammed Said (ed.). *Hulâsatü'l-Ahbâr Semhûdî'nin Medine Tarihi'nin Tercümesi*. haz. Nureddin Gemici. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.

Güler, Semra. *Türkiye Kütüphaneleri'ndeki Delâilü'l-Hayrât'larda Minyatür*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Gülgen, Hicabi - Güler, Semra. "Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönem ve Sonrasına Ait Delâilü'l-Hayrât Minyatürlerindeki Değişim". *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD) (The Journal of Islamic Civilization Studies)* 3/1 (2018), 29-60.

Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyi' Muhammed. *el-Müstedrekü ala's-sahihayn*. thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

İbn Battûta. *Rihletü İbn Battûta Tuḥfetü'n-nuzzâr fi garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr*. çev. A. Sait Aykut. ed. M. Sabri Koz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.

İbn Cübeyr. *Kitâb-ı Rihlet-i İbn-i Cübeyr Dârü'l-Hilâl*. Beyrut: 1384/1964. <https://shamela.ws/page/contribute>

İbnü'n-Neccâr. *ed-Dürretü's-semîne fi târihi'l-Medîne*. Kahire: 1376/1956. <https://shamela.ws/page/contribute>

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer. *Târihu'l-Medîneti'l-münevvere*. thk. Ali Muhammed Denrel-Yasin Sadüddîn Beyân. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012,

Kandemir, M. Yaşar. "Fâtıma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/219-223. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Köse, Feyza Betül. "Hz. Peygamber'in Aile Bireylerinin Cenaze Merasimleri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2018), 93-115.

Kurtubî, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber. *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becavi. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1992.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Şaḥîḥü Müslim*. nşr. Yâsir Hasen vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1439/2018.

Önge, Yılmaz. "Yunus Emre'nin Makamları (Anıt-Mezarları)". *Vakıf Haftası Dergisi* 8 (1991), 103-116.

Sarı, Ali. *Medine'de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-i Nebevi Örneği (1818-1861)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh el-Hasanî. *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*. thk. Kâsım es-Sâmerrâî. Cidde: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 1422/2001 5/579, çev. İbrahim Barca ed. Muhammed Ali Alioğlu. İstanbul: 2021.

Uludağ, Süleyman. "Velî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/25-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yetkin, Şerare. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/49-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yılmaz, Necdet - Yılmaz, Coşkun. *İstanbul Sahabeler*. İstanbul: Bilge, 2003. Arşiv Belgeleri

BOA, Osmanlı Arşivi. *Plan, Proje ve Krokiler [PLK.p.]*. No. 1342, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Valâ Evrakı ?[A. MKT.MVL.]*. No. 141, Gömlek No. 30. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı* [A.MKT.NZD.c. No. 375, Gömlek No. 82. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. [HAT]. 2656-C. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Şûra-yı Devlet Evrakı* [ŞD.]. No. 22, Gömlek No. 4226. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Vâlâ* [İ.MVL.]. No. 240, Gömlek No. 8616. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Plan, Proje ve Krokiler* [PLK.p.]. 3560. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Plan, Proje ve Krokiler* [PLK.p.]. 4850.01. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* [Y.MTV.]. 0025. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa* [Y.PRK.HH]. No. 38, Gömlek No. 22. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa Belgeleri* [Y.PRK.UM]. No. 80, Gömlek No. 103. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

IUNEK, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. *İkinci Abdülhamit Han Fotoğraf Albümleri* [NEKYA]. No. 90743/22. <http://nek.istanbul.edu.tr/>

TSMK, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. *Emanet Hazinesi* [E. H.]. 1018.

TSMK, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. *Emanet Hazinesi* [E. H.]. 1038.

TSMK, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. *Emanet Hazinesi* [E. H.]. 1032.

İnternet Kaynakları

HH, HolyHijaz. "Jannat al Baqi/ Baqi al Gharqad". Erişim 7 Eylül 2023. <https://holyhijaz.wordpress.com/jannat-al-baqi-baqi-al-gharqad/>

KTSV, Klasik Türk Sanatları Vakfı. "Ahmet Zeki Yavaş Arşivi". Erişim 7 Eylül 2023. <https://www.ktsv.com.tr/168-mescid-i-nebevde-tanidik-bir-imza>

TDK, Türk Dil Kurumu Sözlüğü. "Makam". Erişim 6 Eylül 2023. <https://sozluk.gov.tr/>

TKC, The Khalili Collections. "The Baqi' Cemetery". Erişim 7 Eylül 2023. <https://www.khalilicollections.org/all-collections/accession-print>

